

УДК 821.161.2 (045)

**СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА НАЗВ РЕМЕСЕЛ
В ІСТОРИЧНИХ РОМАНАХ П. ЗАГРЕБЕЛЬНОГО**

Литвинська Світлана Віталіївна,

к.філол.н., доцент

Сібрук Анастасія Володимирівна,

к.філол.н.

Чухліб Тетяна Михайлівна

Національний авіаційний університет

м. Київ, Україна

sibruknastya@gmail.com

Анотація: У статті розглядається лексико-семантичні особливості назв основних видів ремесел та промислів, зафіксованих в історичних романах П. Загребельного, до яких можна зарахувати такі лексеми: гончарство, рибальство, хліборобство, землеробство, бортництво, кушнірство, мисливство, ковальство, малярство, літописання, дзвонарство.

Ключові слова: види ремесел і промислів, предмети побуту, декоративно-прикладне мистецтво, Київська Русь, історичний роман.

Дослідження окремих одиниць лексичного фонду та визначення семантичного наповнення слів надзвичайно важливі для вивчення історії української мови, літератури та культури. Недостатня вивченість назв ремесел зумовила актуальність дослідження, яке здійснювалося на матеріалі романів П. Загребельного про Київську Русь – «Первоміст», «Смерть у Києві», «Диво». Наша мета полягає в дослідженні семантичної структури основних видів професійної діяльності, які використовував романіст. Досягнення поставленої мети передбачає виконання таких завдань: виділити назви основних ремесел за певними ознаками, висвітлити їх функціональне навантаження, вказати на їх експресивну та стилістичну конотацію. М. Мерфі зазначає, що семантика слова та зміна його значення пов'язані з менталітетом суспільства, в якому воно функціонує [1, с. 8].

У науковій літературі засвідчено сталий дослідницький інтерес фахівців археологічного та мистецького напрямів до основних видів промислів, що існували у Київській Русі. Варто зазначити, що археологічні матеріали містять відомості про ремесла, що були орієнтовані на різні верстви населення і територіальну належність. Відомості про основні види ремесел доби Київської Русі наведені в археологічних, етнографічних та мистецтвознавчих працях

Є. А., Антоновича, Хв. Вовка, Г. Ф. Корзухіної, С. С. Лисенка, Т. Ніколаєвої, Б. О. Рибаківа, П. П. Толочка, І. Г. Шовкопляса та ін. [2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9].

Спробуємо проаналізувати основні види промислів, про які написав П. Загребельний. На етнічній території України населення здавна займалося хліборобством. У давні часи трипільської культури, ще чотири тисячі років до н. е., вирощування злаків посідало чільне місце серед інших видів господарських занять – таких, як мисливство, збиральництво, рибальство, до певної міри тваринництво. У романі «Диво» є згадка про найдавніші народні ремесла (рибальство, хліборобство, землеробство, бортництво, мисливство): «Їли вони рибу, смажену, в'ялену й солону, м'ясо, копчене й свіжину, хліб, здебільшого просяний, рідше житній, а пили воду й мед, старий, вистояний... у маленькій хижці, без вікон, де були ще й хутра вевіриць, куниць, бобрятчі й соболині, шкури, вовчі й ведмежі...» [10, с. 32]; «На деревах порозвішували були борті. Сивоок знав кількох бортників з тих, що приносили іноді Родимові мед і віск» [10, с. 59]; «Тільки запам'ятав батька, як той іде з князівських ловів, тримає важке ратище на плечі. Завжди ходив з ратищем на плечі, міг пробити навиліт вепра або тура зупинити в бігу» [11, с. 502].

Здавна українців цікавило мистецтво, тому багато ремесел пов'язано з естетичними витворами. Зокрема, у XIII – на початку XIV ст. найвизначніші здобутки декоративно-ужиткового мистецтва пов'язані з княжими замовленнями, входять у моду прикрашені дорогоцінностями ікони. В цілому, мистецтво XIV - XVII ст. принесло великі зміни у декоративно-прикладне мистецтво. Львівські майстри художнього металу, ювеліри, зброярі, гончарі, різьбярі по дереву та каменю славилися далеко за межами України, їх вироби користувалися великим попитом. З різних технік металу найбільшої витонченості та майстерності вимагало золотарство. Золотарі виготовляли коштовний посуд, зброю та ювелірні прикраси. При цьому застосовувались різні техніки – емальювання, різьблення та шліфування, інкрустація золотом та сріблом, оздоблення коштовним камінням. Ці вироби призначались, головним чином, для заможних верств, і майстри, враховуючи смаки замовників, переважно орієнтувались на західноєвропейські зразки. У другій половині XVI – першій половині XVII ст. – період розквіту. Характерною особливістю його еволюції була провідна роль міського середовища, центром золотарства був Львів. В основному, до оригінальних пам'яток золотарства належать предмети церковного призначення – хрести. Впродовж XVII – XVIII століття золотарство розвивалося у двох основних напрямках – світському та церковному. З них – церковний домінував неподільно, тоді як світські речі відомі лише в поодиноких зразках. Найчастіше майстри працювали зі сріблом, нерідко вдаючись до позолочення окремих частин виробів, рідше – в золоті. Вони послуговувались усіма відомими у професійній практиці техніками, з кінця XVII століття все рідше звертаючись до найпоширенішого до того гравіювання як домінуючого виду оздоблення. На перший план поступово виходило карбування у високому та низькому рельєфі з контрастним поєднанням золота та срібла.

Розвиток декоративно-ужиткового мистецтва в другій половині XVII-XVIII ст. характеризувався посиленням декоративного оздоблення, намаганням надати їм довершеного художнього вигляду, створювати за їх допомогою святковий та урочистий настрій. Піднесений характер виробів майстрів народного мистецтва цілком відповідав загальним запитам суспільного життя. З другої половини XVII ст. центри художньої обробки металів переміщуються на схід – до Києва, Чернігова, Ніжина й інших міст Лівобережжя. Урізноманітнюються технічні засоби ювелірної справи, замість гравіювання ширше застосовують карбування. Особливим багатством орнаменталії відзначались такі вироби, як оправы книжок, шати на іконах, царські врата, поряд з ними виготовлялись знаки світської влади – перначі, бунчуки. Позначене рисами яскравої художньої самобутності декоративно-ужиткове народне мистецтво зробило великий внесок у розвиток культури того часу. Наприкінці XVIII і в першій половині XIX ст. українське декоративно-ужиткове мистецтво розвивалося, з одного боку, як вид народної творчості, з другого – як галузь художньої промисловості. Речі почали виробляти фабричним способом. Народні майстри, які працювали переважно в умовах домашнього виробництва, не могли задовольнити потреб, що зросли у населення, в добротних і гарних виробах. Розширення виробів декоративного мистецтва і збільшення їх кількості сприяло посиленню ярмаркової торгівлі. Кожна сім'я, нехай і найбідніша, прагнула якнайкраще прикрасити свій побут і себе.

«У другій половині XIX – XX ст. декоративно-ужиткове мистецтво як галузь народної творчості дало нові зразки високохудожніх виробів. Від найдавніших часів збереглися зображення солярних знаків, які, однак, втратили вже свій колишній магічно-міфологічний зміст і використовувалися виключно як декоративна прикраса. Ювелірне мистецтво збагатилося важливими здобутками, хоча його значно потіснила фабрична продукція з її шаблонами та штампами. Народне ювелірство розвивалося в основному у великих містах і містечках. Основні техніки мистецтва – карбування, гравіювання, кування, штампування, лиття. Українське декоративно-ужиткове мистецтво другої половини XIX – поч. XX ст. – оригінальне явище художньої культури» [2, с. 128-129].

Можна сказати, що предмети побуту, прикраси та їх оздоблення – невід'ємна частина декоративно-прикладного мистецтва, які присутні на всіх етапах розвитку культури. Впродовж історичних процесів змінювався їх вигляд, орнаментування, техніки виробництва та їх значення. Не міг оминати цієї теми і Павло Загребельний, охарактеризувавши мистецтво таким чином: «Вкладати треба ціле своє серце, все своє життя, та ще й додати дещо поза тим - ось справжнє мистецтво» [10, с. 413]. Він вміло описав процес виготовлення гончарних виробів: «Дід Родим круто замішував глину, кидав добрий вальок на дерев'яний вичогганий круг, перед тим розкрутивши його, обережно наближав до шматка глини свої широкі долоні, і глина тяглася вгору, вивищувалася, оживала, з веселою покірливістю йшла за долонями [10, с. 30]. Ювелірне мистецтво часів Київської Русі автор також згадав у романі «Диво»:

«Дари князівські з одного й другого боку були благочестиві спершу: іконки, хрести, гарно оздоблені молитовники в золоті й сріблі, саджені коштовним камінням» [10, с. 246].

В епоху Київської Русі важливим ремеслом вважалося кушнірство (промисел; вичинка шкурок (овечих, хутрових звірів) для пошиття верхнього зимового одягу (кожухів, кептарів), головних уборів): «Боярин Петро Бориславович, в обшитому чорним бобром широкому одязі, з золотою князівською гривною на шиї... Коли вдруге послав Ізяслав, кличучи Ростислава, то вже повезли тому в дар коштовну зброю, Ізяславові ж було передано соболіні хутра з таким полиском, яких хутро має лише в північних землях з вічними морозами й снігами» [10, с. 246]; «...були шуби з лисиць чорно-бурих і бобрового пуху, покриті золотими тканинами в струях і травах, з нашивками золотими, з ворворками, обнизаними перлами, були шуби з боковими прорізами, щоб видно було коштовностіна чоботях: перли, камені в гніздах, срібні скоби на підборах, були шуби нарядні, чисті, столові, для їзди верхової й санної» [11, с. 496].

Київська Русь – це одна з найбільших держав середньовічної Європи, що грала важливу історичну роль у долі народів і держав Заходу, Сходу і віддаленої Півночі. Важливість і необхідність дослідження Київської Русі як першого досвіду вітчизняного державотворення, що об'єднало багато десятків племен і народів, є важливим з точки зору усвідомлення й розуміння природи виникнення державності й тих умов і факторів, що мали різноаспектний вплив і сприяли цьому процесу. У часи правління Ярослава Мудрого стрімко розвивалася наука, літописання, державний устрій. У Павла Загребельного ми також знаходимо детальний опис цих процесів. Ми читаємо згадки про вчителів («З чотирьох літ Рогніда приставила до Ярослава вчителів грецьких, болгарських, варязьких, латинських» [10, с. 190]), суддів («Князеві належить право суду, але на князівському суді повинен бути посланець од віча. Судове мито наполовину ділиться між князем і общиною» [10, с. 195]), літописців («Добув з сидельних саков пергамент та приладдя для письма, спробував розставити події в тому перебігу, як мали відбутися тиждень тому, в п'ятницю дев'ятнадцятого вересня літа шість тисяч шістсот п'ятдесят п'ятого...Писалося не знати й навіщо: чи то собі для пам'яті, чи то щоб віднести сей пергамент князеві Ізяславу, бо винних має шукати той, хто може покарати» [11, с. 120]; «Не відав Літописець, як у міцному дніпровському льоду пробивано ряди ополонок, встановлено на них хитромудрі дерев'яні вежі з підвішеними на блоках важкими кам'яними бабами і потім уперто й невпинно бити тими бабами в товстезні дубові палі, заганяючи їх у дніпровське дно» [11, с. 426]).

Автор історичних романів намагався передати ставлення тогочасних князів до такого важливого ремесла як книгописання: «Коли б ти по собі полишив навіть найбільшу у світі державу, а не полишив книг, - запально вигукнув князь Андрій, - то й тоді б навряд чи втримався в пам'яті поколінь. Без книг нема держав і нема народів» [11, с. 104]; «...книги надто дорога річ на сьому світі, і коли візьмешся їх купувати, то й міст продаси, й останню сорочку збудеш...» [11, с. 500]; «Одне тільки слово, а як багато важить, вся

велемудрість і все суєслів'я всіх книг, складених до купи, не замінять отого „навчи”» [11, с. 501]; «Володимир Мономах звелів літописцям зібрати все вже написане в Руській землі і, відкинувши дріб'язкове, неістотне, що затемнювало світ діяння великих предків, звести в єдину державну книгу, додавши туди й усе творене ним самим, Мономахом, але знову ж таки добираючи найголовніше і витрачаючи на дієписання якнайменше слів атраменту й пергаменту... Так з'явилось в Головному літописі єдиний рядок про Первоміст через Дніпро коло Києва, хоч події такій слід було б віддати увагу пильнішу» [11, с. 425].

Читач також може поринути у філософські роздуми про важливість державної політики: «Хто править державою, повинен забути про втому» [10, с. 556]; «Ярослав пильно стежив за всіма, брав до уваги похибки, віднаходив у книгах взірці для наслідування в керуванні державою» [10, с. 557]; «...князеві мріялося про часи, коли чутиметься повсюди лиш своє, рідне, неповторне. І мудрість книжна має бути своя» [10, с. 557].

Окремої уваги заслуговує опис грошових відносин: «...звої срібного дроту й заморські монети, нарубки коштовних металів, дорогі гривни – цілий скарб, цінності якого Сивоок ще не міг знати» [10, с. 32]; «Купці носили срібло на шиї, похваляючись хитро зробленими гривнами – черепами, носили персні з печатками... Для заплати мали завжди срібло в шкіряних кисетах – в одних просто нарубки різних розмірів, в інших – монети...» [10, с. 42].

Не можна залишити поза увагою важливі ремесла, без яких не можна уявити побут давніх українців. П. Загребельний згадує у своїх романах про малярів, ковалів, лікарів, залізоробів, шевців: «У діда Родима спостерігав, яка краска куди кладеться. Тепер від доброї серцем старої жінки довідувався, що кожен випадок вимагає своєї масті, свого відтінку і що барви, мов люди, бувають веселі, чисті, лагідні...» [10, с. 158]; «...вище ,попід гору, курілися кузні, у великих закіптюжених казанах плавили олово і свинець для покрівель» [10, с. 87]; «Дуліб не був апостолом, а тільки княжим лікарем прибічним» [11, с. 7]; «Лікарняне вміння їхнє належало до найпростіших. Тут не важили навіть трави, а чи там солі, або ж усілякі дивогляди, як-то: сушені жаб'ячі лапки, товчений панцир від черепахи або пояс з турячої шкіри. Все робили руки, точніше пальці. Малого Кузьму навчили всього: і як з одного лиш погляду визначати характер людської недуги, і як вловлювати пальцями хворощі й викидати їх з людського тіла» [11, с. 55]; «Кричко показав Дулібові свої руки, попечені вогнем, затверділі від заліза. Він вищнавав тільки два стани для чоловіка: робота й розмова. Коли не стояв біля своєї домениці, то мав наговоритися зі своїми гостями» [11, с. 47]; «...у мене залізо й у голові, і в утробі, та й у крові теж залізо. Весь залізний [11, с. 389]; «Шиють чоботи – витяжки, взувають всю князівську дружину, воевод, тисяцьких» [11, с. 287].

Розмах будівництва в Києві вів до розвитку різних каменообробних, деревообробних та будівельних ремесел. У цей період виникли професії каменярів, штукатурів, спеціалістів з виготовлення плінфи, вапна тощо. В період Київської Русі побудовано такі прекрасні споруди, як Десятинна церква, Успенський і Софійський собори, а також Золоті Ворота в Києві,

Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові, численні князівські й боярські палаци. За Володимира Мономаха (XII ст.) на Дніпрі збудовано дерев'яний міст. Павло Загребельний у романі «Диво» детально описує процес іконопису: «Вистругати дошку з негниючого кипарисового дерева або з світлої липи – то тільки початок. Далі дошка обходила кількох умільців, кожен з яких досконало володів своєю частиною роботи» [10, с. 412]. Окрему увагу приділено роботі дзвонарів: «А в церкві святого архангела Михаїла дзвонилося та й дзвонилося, так ніби сам дух святий залетів у Городок і, всупереч отим нужденним суздальцям, що заховалися за високими валами, славить київського князя, його всемогутність» [11, с. 242].

Також у романі «Диво» є опис нових професій: «Може, стали ті перші мостотворці саме на місці, де за часів Володимира Святославича кинуто було у воду старого бога Перуна...» [10, с. 425].

Теслярство – один із найбільш масових деревообробних промислів; зведення житлових та інших споруд, господарських будівель тощо. Зрубані дерева обтесували здебільшого вручну різного виду сокирами й розпилювали на колоди. Уздовж колод знизу долотами видовбували поздовжні пази, а по кінцях – зарубки. П. Загребельний згадує і це ремесло: «Ще мав звичай князь Юрій: у походах, тяжких і виснажливих, не міг обійтися без гарної мерянської баньки, для чого завжди споряджано попереду княжого походу вмілих теслів» [11, с. 84]; «Збереження мосту в стані, необхідному для підтримання вічного руху належало до справ нелегких. Вправних теслів не бракувало...» [11, с. 445].

Для нашого дослідження актуальним стали згадки про рідкісні професії. Наприклад, про медоварів, корчмарів або чашників: «Ситник привозив Родимові меди. Знався на нелегкому вмінні ситити це питво» [10, с. 36]; «...оддаля від мосту стояла Штимова корчомка...» [11, с. 442]; «Долгорукий озирнувся на чашника, стукнув об стіл порожнім ковшем. Пива! Чашник сердито махнув отрокові, щоб приніс повний збан з просяним пивом для князя» [10, с. 420].

Цікавим є опис процесу підготовчого етапу для створення пергаменту: «...різав кітних овець, навчаючись по виду визначити, яке ягня носить в своїй утробі. Бо коли ще тільки зародок, то шкіра його занадто ніжна, щоб з неї вийшов пергамент. Переношене ягня дає пергамент занадто цупкий» [10, с. 412]. П. Загребельний згадав і про таку давню професію: «Він робив для Світляни свистки з вербової кори, пищалки з широкого листя трави, дудки з старого очерету, а молодого огудиння, а цибків, робив навіть сопілки з калини, дівчинка бавилася то тим, то тим, легко й охоче видобували звуки вербові, очеретяні, калинові...» [11, с. 486].

У Київській Русі можна було знайти види діяльності, яких не зустрінеш в сучасній Україні. Наприклад, розтоптувач чобіт: «...князівський розтоптувач чобіт Вацьо. У його обов'язки входило розтоптування нових чобіт для князя» [11, с. 82].

Таким чином, семантична характеристика лексичних одиниць входить до актуальних завдань історичної лексикології української мови. У цьому аспекті особливе значення надається системному аналізу лексики, зафіксованої в писемних пам'ятках різних хронологічних періодів. Для всебічного вивчення історії української мови надзвичайно важлива реконструкція семантики давніх слів, уживаних в писемних пам'ятках, які були написані або перекладені (з грецької, сербської та інших мов) у Київській Русі. Окремі номінації зафіксовано в історичних романах «Первоміст», «Смерть у Києві», «Диво» П. Загребельного. Ефективний шлях, за допомогою якого стає можливим різнобічний опис лексико-семантичної системи мови на конкретному історичному зрізі, – вивчення окремих лексико-семантичних і тематичних груп. Ми обрали для дослідження тематичну групу «назви ремесел та просислів». У зазначених творах іменники на позначення назв ремесел та промислів виконують знаково-розпізнавальну та історично-мистецьку функції. Назви професій в літературних текстах надають безцінну інформацію для інтерпретації тексту. У романах П. Загребельного виокремлюються такі назви ремесел і промислів: гончарство, рибальство, хліборобство, землеробство, бортництво, кушнірство, мисливство, ковальство, малярство, літописання, дзвонарство. Окремо автор описує роботу шевців, ювелірів, чашників, мостотворців. Є згадки навіть про розтоптувачів чобіт. У романах «Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві» семантика назв ремесел, їх емоційне змалювання підкреслюють та увиразнюють текст, надають йому історичне підґрунтя.

Список літератури

1. Murphy M. *Semantic relations and the lexicon* / M. Lynne Murphy. – Cambridge, 2003. – 278 p.
2. Антонович Є. А. Декоративно-прикладне мистецтво. – Л.: Світ, 1993. – 272с.
3. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К.: Мист., 1995. – 336 с.
4. Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М.-Л.: АН ССРСР, 1954. – С. 1-76.
5. Лисенко С. С. Прикраси населення України доби пізньої бронзи: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.04 „Археологія”. – К., 2006. – 21 с.
6. Ніколаєва Т. Історія українського костюма. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.
7. Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси. – М.: АН ССРСР, 1948. – 803 с.
8. Толочко П. П. Київська Русь. – К.: Альтернатива, 1998. – Т. IV. – С. 1-352.
9. Шовкопляс І. Г. Археологічні дослідження на Україні (1917–1957). – К.: АН УРСР, 1957. – 425 с. – (огляд вивчення археологічних пам'яток).

10. Загребельний П. А. Диво: Роман. – К.: Дніпро, 1982. – 623 с.
11. Загребельний П. А. Смерть у Києві; Первоміст: Романи. – Твори. В 2-х т., Т. II). – К.: Дніпро, 1984. – 663 с.